

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԻ ՀԱՐՅԸ XIX. ԵՐԿՐՈՐԴ
ԿԵՄԻ ԵՎ XX ԴԱՐԱՄԿՁԲԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՑԱՐԻՉՄԻ ՎԱՐԱԾ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ (Ալեքսանդրապոլի գավառի օրինակով)

Պատմագիտական գրականության մեջ XIX. և XX դարասկզբի արևմտահայության պարբերաբար կրկնվող վերաբնակեցումների, ըստ բնակության նոր վայրերի նորեկների տեղաբաշխման, Արևելյան Հայաստանի բնակչության էթնոկրոնական պատկերի վրա դրանց թողած ազդեցության, ինչպես նաև այս հարցում ռուսական իշխանությունների ունեցած դերակատարության խիստ կարևոր հարցերն առայսօր լուրջ ուսումնասիրության ենթարկված չեն։ Մինչդեռ արևմտահայության այդ տեղաշարժերը ոչ միայն վերականգնեցին Հայաստանի արևելյան հատվածի բնակչության ժողովրդագրական նախկին հայեցի պատկերը, այլև իրենց կազմակերպման ու իրականացման լուրջ թերություններով հանդերձ, օրյեկտիվորեն նպաստեցին տաքածաշրջանի բնակչության մեջ հայ տարրի զգալի ավելացմանը, ազգային կազմի քանակական աճին ու որակական փոփոխմանը։

Առայսօր համեմատաբար լքողորեն ուսումնասիրվել է միայն XIX դ. առաջին կեսի ընթացքում տեղի ունեցած արևմտահայության վերաբնակեցման հարցը. մինչխորհրդային շրջանում այդ խնդրին անդրադարձել են Գ. Աղանյանը, Ալ. Երիցյանը, Ե. Գեղամյանը, Եփրեմ Մեթը, Ս. Գլինկան, Ն. Ֆլորովսկին, Վ. Պոտտոն, Կ. Բորոգոլինը, Ա. Գրիբոյեդովը¹, խորհրդային և արդի շրջաններում Մ. Դարբինյանը, Ե. Մանուկյանը, Ա. Մելքոնյանը, Հ. Մուրադյանը, Հ. Ամիրջանյանը և այլք²։ Վերջին տարիներին խնդրո առարկայի վերաբերյալ առանձին հոդվածներով հանդես ենք եկել

¹ Աղանյան Գ., Կարևոր գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891: Երիցյան Ալ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894: Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, մաս 1, Բաքու, 1909: Կարապետյան Կ., Եփրեմ Մեթը արևմտահայության 1829-1830թթ. գաղթի մասին, Պատմա-թանգարանական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Եր., 1974, N 2: Глинка С., Описание переселения армян аддербиджанских в пределах России, М., 1831; Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом и финансовом отношении, ч. 2, СПб., 1836; Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887; Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891; Грибоедов А., Полное собрание сочинений, т. 3, СПб., 1917.

² Դարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829-1830 թթ. գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, Եր., 1975, N 4: Նույնի, Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-1830 թթ. գաղթի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Եր., 1973, N 2: Նույնի, Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830թթ. Գաղթի վերաբերյալ, Բանբեր Հայաստանի արխիվների (այսուհետև՝ ԲՀԱ), Եր., 1973, N 2: Նույնի, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3: Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատմ. գիտ. թեկն., Եր., 1991: Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի մահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 1994: Նույնի, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003: Մուրադյան Հ., Կարսի մահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Եր., 2006: Ամիրջանյան Հ., Լոռին XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին երեսնամյակին, Եր., 2010:

մահ մեմբ³, գալով հետևյալ եզրակացությանը. ոչ լրիվ հինգ տասնամյակների ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի տարրեր փաշայություններից երեք փառելով տեղափոխվեցին և այժմյան Շիրակի և Լոռու մարզերի տարածքում հաստատվեցին արևմտահայերի ավելի քան 8700 ընտանիքներ:

Առաջին փուլում, որն ընդգրկեց XIXդ. առաջին քառորդը, ռուս-թուրքական սահմանն անցան ու Փամբակ-Շորագյալի ուղեմասում հաստատվեցին ավելի քան 3500 ընտանիքներ, ինչը հնարավորություն տվեց անընդմեջ շարունակվող պատերազմների, ավերածության, թալանի, սովի ու արտագաղթի պայմաններում հետ պահել ուղեմասը վերջնական ամայացումից:

Երկրորդ փուլը կյանքի կոչվեց 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ի Ադրիանապոլսի ռուս-թուրքական պայմանագրով և շարունակվեց մինչև 1830-ական թվականների վերջերը: Մոտ մեկ տասնամյակի ընթացքում Փամբակ-Շորագյալի ուղեմասում վերաբնակվեցին շուրջ 5000 ընտանիքներ: Ի տարբերություն մախտոդի՝ զանգվածային այս տեղաշարժը հիմնովին վերականգնեց ուղեմասի բնակչության ժողովրդագրական պատկերը՝ նպաստելով Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային աչք հատվածում հայահավաքման գործընթացին: 1842 թ. «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի հաղորդած վիճակագրական տվյալների համաձայն, XIX դ. 30-ական թվականների վերջին ուղեմասն ուներ արդեն էթնոկրոնական հետևյալ պատկերը. բնակչության ընդհանուր թիվը 6353 ընտանիք էր, որի 95%-ը հայեր էին:

Երրորդ՝ վերջին փուլն ընթացավ 1840-ական թվականներին, և Ալեքսանդրապոլի գավառ բերեց միայն 218 արևմտահայ ընտանիք (Լույն ժամանակահատվածում բնական վերարտադրության և Ռուսաստանի ներքին մահանգներից տղապահական տարրի վերաբնակեցման շնորհիվ բնակչության թիվը 1454-ով աճեց՝ հասնելով 7807 ընտանիքի), ուստի և մախտոդների համեմատ ունեցած իր համեմատ ծավալների պատճառով գավառի էթնոկրոնական պատկերի վրա այլևս էական ազդեցություն ունենալ չկարողացավ⁴: Սակայն, արևմտահայության ներհոսքը Ռուսահայաստան այսքանով ոչ միայն չավարտվեց, այլև շարունակվեց հաջորդ տասնամյակների ընթացքում և իր գագաթնակետին հասավ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

Դեռևս XIX դ. 40-ական թվականներին Երուսաղեմի սրբավայրերի համար եվրոպական տերությունների միջև սկսված սուր վեճը, որ, «Արևելյան հարց» անվանումը ստանալով, վերածվեց Օսմանյան Թուրքիայից զանազան զիջումներ կորզելու նպատակ հետապնդող միջազգային պայքարի, 1853թ. աշնանը հանգեցրեց ռուս-թուրքական մոր պատերազմի⁵:

³ Հայրապետյան Ա., Արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխումը Շորագյալի գավառում /Արևելյան Շիրակ/ 1829-1831թթ., ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 5, Գյումրի, 2002, էջ 153-168: Նույնի, Ժողովրդագրական գործընթացները Արևելյան Շիրակում XIXդ. առաջին քառորդին, Հայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 75-82: Նույնի, Արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխումը Փամբակի գավառում 1829-1831թթ., ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 13, Գյումրի, 2010, էջ 125-134:

⁴ Սամրամասն տե՛ս Հայրապետյան Ա., Ալեքսանդրապոլի գավառը XIXդ. առաջին կեսի Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական գործընթացների համատեքստում, ՊԲՀ, հ. 2, Եր., 2011, էջ 192-199:

⁵ 1853թ. հոկտեմբերի 4-ին սկսված Ղրիմի կամ Արևելյան ռուս-թուրքական պատերազմի և մասնավորապես՝ Կովկասյան ռազմականատում ընթացած ռազմական գործողությունների մասին մամլամասն տե՛ս Тарле Е., Крымская война, т. 1-2, М., 1942; Восточная война 1853-1856 годов, сочинение генерал-лейтенанта М.И. Богдановича, т. 1-4, СПб., 1876; Лухутин М., Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, Из записок о военных действиях Эриванского отряда, СПб., 1863.

1856թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված հաշտության պայմանագրով պատերազմն ավարտվեց: Եվրոպական միջամտության արդյունքում կորցնելով Սև ծովում ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունքը և ճանաչելով Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը՝ Ռուսաստանը պարտավորվեց Դրինում կորցրած իր տիրությունները հետ ստանալու դիմաց Թուրքիային վերադարձնել Կարսը և Արևմտյան Հայաստանում գրավված մյուս հողերը: Ավելին, ճանաչելով եվրոպական տերությունների կողմնակի և անվտանգությունը թուրքահայտակ քրիստոնյաների համդեպ, նա բավարարվեց միայն բարենորոգումներ անցկացնելու և ռազմական գործողությունների ընթացքում ռուսական զորքերին օգնած քրիստոնյաներին չհալածելու թուրքական կողմի սին խոստումներով: Յարական դիվանագիտությունը չիործեց կամ ավելի ճիշտ կլիներ ասել չցանկացավ փաստաթղթի մեջ մտցնել հողված, որը կբոլաբերեր 1829թ. սեպտեմբերի 2-ի Ադրիանապոլսի պայմանագրի օրինակով սահմանափակ ժամկետում երկուստեք քաղաքացիներին և մասնավորապես արևմտահայությանը, որ նպաստել էր ռուսական զենքի հաջողությանն ու այժմ հայտնվել թուրքական վերեծխնդության վտանգի առջև, իրենց ընտանիքներով ու շարժական գույքով մի կողմից մյուսն անցնել⁷: Դրա համար իշխանություններն ունեին օբյեկտիվ պատճառներ. տարածաշրջանում իր տիրապետությունն ամրապնդելու համար ցարիզմը մի քանի հետաձգումներից հետո՝ XIX դ. 40-ական թվականների սկզբներից, կյանքի էր կոչել Արևելյան Հայաստանը ռուս էթնիկ տարրով վերաբնակեցնելու վաղօրոք մշակած ծրագիրը⁸, որն իրագործելու համար Սևանա լճի ավազանում, Լոռվա

Հ.Մ.ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ԾԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՒՅՈՒՆ Ե ՕՐԿՅԱՆԱՆ ԶԵՎԵՐԱԲԵՐՊԵՏՈՒՄ, 1852-1917, Մ., 1952, էմք 44-46.

Ռուս աղանդաբաններով Անդրեյվկյայայան երկրամասը վերաբրնակեցնելու ցարական կառավարության վերոհիշյալ քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ն է՝ չալթյան Ա., Հայաստանի ռուս վերաբրնակները 1830-1920թթ., Եր., 1989: Հայրապետյան Ա., Ռուս վերաբրնակները Ալեքսանդրապոլի գավառում, ԵՊՄԺ միջազգային VIII գիտական մատաշքբանի նյութեր, Գյումրի, 2010, էք 86-97:

դաշտում, Ալեքսանդրապոլի գավառում ու այլուր հայկական գյուղական համայնքներից մույնիսկ առանձնացրել էր ընդարձակ հողակտորներ՝ վերաբնակների համար ստեղծելով «հատուկ ֆոնդ»։ Սակայն, գործադրած բոլոր ջանքերը զուր անցան, և կառավարության սպասելիքներն Արևելյան Հայաստանի գաղութացման ծրագրի գոնե այս փուլում տապալվեցին։ Չախտովեց մահ մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառի ռուսականացման ծրագիրը (1842-1852 թթ. ընկած ժամանակահատվածում գավառում հաստատվեց ընդամենը 383 ընտանիք)⁹, բայց և արևմտահայության մեծամասշտաբ վերաբնակեցում ևս չբույլատրվեց։ Թե ցարական իշխանությունների մեծապետական այս քաղաքականության արդյունքում որքան արևմտահայերի հաջողվեց 1850-ական թվականներին անցնել ռուս-թուրքական սահմանն ու հաստատվել Արևելյան Հայաստանի ռուսահպատակ հատվածում, արխիվային նյութի սակավության պատճառով ստույգ մշելն անհնարին է։ Եվ հետո մեր առաջադիր խնդիրն է պարզել միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվածների թիվը։ Հայաստանի ազգային արխիվում այս ուղղությամբ մեր ուսումնասիրությունները տվեցին հետևյալ արդյունքները. ոչ լրիվ մեկ տասնամյակի ընթացքում, ռուսական իշխանությունների արգելքների ու հարուցած խոչընդոտների պատճառով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից Ալեքսանդրապոլի գավառ տեղափոխվեց ընդամենը 248 ընտանիք (1569 մարդ), որից 205 ընտանիքը գավառի տարածքում հաստատվեց հենց 1853-1856թթ. պատերազմի տարիներին՝ ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմ հանդիսացող Կարսի փաշայության գյուղերից։ Նորեկներից 116 ընտանիքը (697 մարդ) հաստատվեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքում¹⁰, իսկ 132-ը՝ (872 մարդ) գավառի 48 գյուղերում¹¹։

*1852-1860թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլի գավառ
վերաբնակվածներն ըստ տարեթվերի*

տարեթիվը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
1852թ.	2	7	3	10	0.8
1853թ.	42	144	117	261	17
1854թ.	60	191	173	364	24.2
1855թ.	52	182	151	333	21
1856թ.	51	204	170	374	20.6
1857թ.	25	84	65	149	10
1858թ.	10	26	18	44	4
1859թ.	6	16	18	34	2.4
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	248	854	715	1569	100

Հիմնականում Կարսի փաշայության գյուղերից դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ փոքր խմբերով արևմտահայության ներհոսքը շարունակվեց մահ հաջորդ տասնամյակի ընթացքում։ Համաձայն 1873թ. անցկացված կամերալ ցուցակագրման ձեռագիր մատյանների հաղորդած վիճակագրական տվյալների՝ 1862-1873թթ. ընթացքում այդպիսիք գավառում կազմեցին 184 ընտանիք (958 մարդ), որից 108 ընտանիքը (500 մարդ)՝ գավառակենտրոն Ալեքսանդրապոլում, իսկ 76-ը (458 մարդ)՝ գավառի 30 գյուղերում¹²։

⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ I, գործ 109, 110:

¹⁰ Նույն տեղում, գործ 120, թթ. I-520:

¹¹ Նույն տեղում, գործ 123, 124, 125:

¹² Նույն տեղում, գործ 183, 184, 185, 186, 187:

**1862-1873թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլի գավառ
վերաբնակվածներն ըստ տարեթվերի**

տարեթիվը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
1862թ.	5	7	10	17	2.7
1863թ.	12	37	28	65	6.5
1864թ.	11	25	30	55	6
1865թ.	10	27	23	50	5.5
1866թ.	9	22	27	49	4.9
1867թ.	9	23	21	44	4.8
1868թ.	24	53	44	97	13
1869թ.	54	159	136	295	29.4
1870թ.	17	49	38	87	9.2
1871թ.	22	78	62	140	12
1872թ.	8	12	10	22	1.6
1873թ.	3	12	10	22	1.6
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	184	512	446	958	100

1877թ. ապրիլի 12-ին՝ միջազգային լարված իրադրության պայմաններում, սկսվեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմ, որում Ռուսական կայսրությունը նպատակ ուներ վերականգնել Եվրոպայում և Բալկաններում Ղրիմի պատերազմից հետո կորցրած իր հեղինակությունն ու ազդեցությունը։ Պատերազմը սկսվեց երկու՝ Բալկանյան (գլխավոր) և Կովկասյան ռազմաճակատներում միաժամանակ։ Չնայած ունեցած երկրորդական բնույթին՝ Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի մղած հաղթական կռիվները մեծ դեր ունեցան պատերազմը հաղթանակով ավարտելու գործում¹³։ Արդեն ապրիլի 30-ին ռուսական բանակի ձախ թևը գեներալ-լեյտենանտ Ա. Տեր-Ղուկասովի գլխավորությամբ գրավեց Բայազետը, այնուհետև Դիաղինը, Ալաշկերտը, հունիսի 16-ին թուրքերին հաղթեց Դրամդաղի լեռներում, իսկ հինգ օր անց՝ մահ Դախարի ճակատամարտում։ Նույն ժամանակահատվածում կենտրոնից և աջ թևից հարձակման անցած ռուսական զորքերը կորպուսի հարսմանատար, հեծելազորի գեներալ Մ. Լոռիս-Մելիքովի ղեկավարությամբ մայիսի 5-ին գրավեցին Արդահանի բերդը, իսկ հոկտեմբերի 15-ին Ալաջայի (Արջո Առիճ) բարձունքներում ջախջախեցին Մուսթաթա փաշայի թուրքական բանակը։ Վերջապես նոյեմբերի 18-ին՝ գեներալ-լեյտենանտ Հ. Լազարևի գլխավորությամբ համառ ու արյունահեղ մարտերից հետո ռուսական զորքերը գրավեցին Կարսը։

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը նորից ոգևորություն և հույսեր առաջացրեց հայության երկու հատվածներում։ Հայ ժողովուրդն իր ուժերի ներածի չափով օգնություն ցույց տվեց ռուսական բանակին և որոշակի մասնակցություն ունեցավ ռազմական գործողություններին։ Միայն Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողություններին մասնակցեցին 7 հայ գեներալներ և շուրջ 500 սպաներ։ Կամոնավոր զորքերի կողքին թուրքերի դեմ կռվեցին մահ արևելահայերից կազմված՝ կամավորական ջոկատները։ Երևանի նահանգում աշդիսիք ձևավորվեցին Ջանգեզուրում, Էջմիածնում, Երևանում, Լոռի-Փամբակում և այլուր։ Ռազմական գործողությունների ընթացքում իր քաջությամբ հատկապես աչքի ընկավ Ալեքսանդրապոլի հեծյալ «Խե-

¹³ Կովկասյան ռազմաճակատում ընթացող ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս Русско-турецкая война 1877-1878гг. на Кавказе и в Малой Азии, составил генерал-майор Колубнякин Б., ч. I, СПб., 1906.

գույար» (ոչ կանոնավոր) գումը¹⁴։ Ի դեպ, ալեքսանդրապոլցիները ռուսական զորքերին մեծապես օգնեցին մահ շինարարական աշխատանքներով։ Օրինակ՝ երբ պատերազմի առաջին օրերին անհրաժեշտ էր Ախուրյանի վրա կամուրջ կառուցել դեպի Կարս շարժվելու համար, ալեքսանդրապոլցիներն այն ոչ միայն կարճ ժամանակահատվածում կառուցեցին, այլև փորձարկեցին¹⁵։

Կարսի անկումից հետո թուրքական հրամանատարությունն այլև լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեց, իսկ փետրվարի 19-ին Սան-Ստեֆանոյում կնքված ռուս-թուրքական խաղաղության պայմանագրով ի թիվս այլոց հօգուտ Ռուսաստանի հրաժարվեց Կարսի, Կադկվանի, Օլթիի, Արդահանի, Ալաշկերտի, Բայազետի և Բաթումի շրջաններից։

Հայ պատմագրությունն առանձին ուսումնասիրություններով բազմիցս անդրադարձել է Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրին և Հայկական հարցի միջազգայնացմանը¹⁶։ Մինչդեռ պայմանագրի 21 և 27-րդ հոդվածները, որ չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն Արևելյան Հայաստանում ցարիզմի հետապնդած գաղութային քաղաքականության ուսումնասիրության տեսանկյունից, մեր կարծիքով, առ այսօր լուրջ քննության չեն ենթարկվել։ Դրանցից առաջինով Ռուսաստանին անցած վայրերի բնակիչներին եռամյա ժամկետում թույլատրվում էր հեռանալ Թուրքիա, իսկ երկրորդը հնարավորություն էր տալիս միայն խիստ սահմանափակ թվով թուրքահայատակներին, որ պատերազմի ժամանակ կապեր էին ունեցել ռուսական բանակի հետ, հեռանալ մրանց հետևից¹⁷։ Այսինքն՝ ցարական իշխանությունները, հիմք ընդունելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի հսկողության ներքո անհապաղ բարեփոխումներ անցկացնելու մասին հոդվածները (16-րդ և 25-րդ-Ա.Հ.), ոչ միայն պաշտոնապես հրաժարվում էին քրիստոնյաների և մասնավորապես արևմտահայության՝ անհրաժեշտությունից դրդված վերաբնակեցում կազմակերպելուց, այլև հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձում էին մահ մաքրել մորանվաճ տարածքները մահմեդական տարրից։ Ցարական դիվանագիտության մանևօրինակ գործելակերպն ուներ իր բացատրությունը։ Բանն այն է, որ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթական ավարտից անմիջապես հետո իշխանությունները կյանքի կոչեցին Արևելյան Հայաստանի ռուսականացման երրորդ՝ լրամշակված ծրագիրը՝ որոշելով մորանվաճ Կարսի մարզը բնակեցնել բացառապես ռուսներով¹⁸։ Ուստի և արևմտահայությունը, որ պատերազմական գործողությունների ընթացքում նպաստել էր ռուսական զենքի հաջողությանը, ցարիզմի մոտավոր նպատակների համար այլևս անպետք էր։ Կովկասյան բանակի հրամանատար իշխան Սվյատոսլավ-Միրսկին 1879թ. փետրվարի 4-ի իր «առնմանապատակ զեկուցագրում» այդ մասին ուղղակի գրում էր. «... մեր գլխավոր նպատակը պետք է լինի հնարավորին չափ մեծ թվով ռուսներ բնակեցնել Կարսի մարզում։... Այժմ արդեն չի կարելի չցավել, որ 1829թ. Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի գավառների հարուստ վայրերը ռուսների փոխարեն հայերով ու

¹⁴ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Եր., 2002, էջ 143-144։

¹⁵ Այս և մնանապիտ այլ դրվագների մասին մանրամասն տե՛ս Отчет о военно-инженерной деятельности в Восточную войну 1877 года, в районе действий и расположения кавказской армии, печатано по распоряжению испр. должн. Начальника Инженеров Кавказской армии, выпущен 2, Тифлис, 1878, стр. 65-98.

¹⁶ Բաղդասյան Խ., Հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում 1878թ., Եր., 1955։ Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX-րդ 70-ական թթ.), Եր., 1978։ Մերձբեյան Մ., Հայկական հարցը և ամոր փոլերը, Պեյրոթ, 1937։

¹⁷ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբ. Ջ.Ա. Կիրակոսյան, Եր., 1972, էջ 95, 97։

¹⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 269, ցուցակ 1, գործ 2326, թթ. 14-15։

հույներով բնակեցվեցին: Ադրախի սխալի կրկնությունը, համարձակվում են ասել, ամեներեկի կլինի»¹⁹: Չգիտես ինչու իշխանություններին թվում էր, թե Կովկասը կյանք կտտանա միայն ռուսներով բնակեցվելու դեպքում²⁰: Թե ինչքանով էր ցարիզմը համոզված այս սին գաղափարի իրավացիության մեջ և ինչ հետևողականությամբ էր այն գործնականում կիրառում, կարելի է պատկերացում կազմել XIX դ. վերջին քառորդի վիճակագրական նյութերին ծանոթանալով: Այսպես՝ Կարսի մարզի ստեղծման առաջին տասնամյակում այստեղ հիմնվել է ռուսական ավելի քան 20 գյուղ²¹, մինչդեռ նույն ժամանակահատվածում հարևան Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվելու իրավունք է ստացել թուրքահայատակ միայն 61 ընտանիք (358 մարդ), որից 9 ընտանիքը (33 մարդ) գավառակենտրոնում²², իսկ 52-ը (325 մարդ)՝ գավառի 9 գյուղերում²³:

**1873-1886թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլի գավառ
վերաբնակվածներն ըստ տարեթվերի**

տարեթիվը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
1874թ.	2	5	3	8	3.3
1875թ.	1	2	3	5	1.6
1878թ.	3	10	8	18	4.9
1881թ.	6	15	11	26	9.8
1882թ.	43	139	142	281	70.6
1883թ.	2	2	1	3	3.3
1884թ.	2	5	5	10	3.3
1885թ.	1	1	1	2	1.6
1886թ.	1	3	2	5	1.6
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	61	182	176	358	100

Ընդ որում, հայերը նորեկների մեջ կազմում էին միայն 29.5% կամ 18 ընտանիք (75 մարդ): Մնացած 43 ընտանիքներից 40-ը (268 մարդ) կամ 65.6%-ը եզդիներ էին, իսկ 3 ընտանիքը (15 մարդ) կամ 4.9%-ը՝ հույներ²⁴:

Արևմտահայության ներհոսքի ծավալ անհամեմատ աճեցին XIX դ. 90-ական թվականների կեսերին, ընդ որում՝ ռուսական իշխանությունների կամքից անկախ:

Փորձելով նվազագույնի հասցնել Եվրոպական տերությունների՝ Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու և նրանից զիջումներ կորզելու հնարավորությունը՝ XIX դ. 80-ական թվականներից արդուլիսմիթյան վարչակարգն սկսեց ուղիներ փնտրել Հայկական հարցից ազատվելու համար²⁵: Սուրբան Համիդն առաջարկեց Հայկական հարցի լուծման ուրույն ճանապարհ՝ քրդերի միջոցով հայերի ֆիզիկական բնա-

¹⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ 14, ցուցակ 1, գործ 506, քթ. 75-78: Նույնարտվանդակ մեկ այլ զեկուցագիր 1883թ. դեկտեմբերի 16-ին Կովկասի կառավարչապետ Դոնդուկով-Կորոսակովի կողմից ներկայացվել է ռազմական նախարար Պ.Ս. Վանկովսկուն (Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 14, ցուցակ 1, գործ 519, քթ. 24-25):

²⁰ Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891, стр. 158.

²¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. Карсская область, тетрадь 2, издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних Дел, под редакцией Н. А. Тройницкого, СПб, 1904, стр. 106-107.

²² ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 241:

²³ Նույն տեղում, գործ 194, 218, 219, 220, 238:

²⁴ Նույնը:

²⁵ Մանրամասն տե՛ս Лазарев Я., Причины бедствий армян в Турции и ответственность за разорения Сасуна, Тифлис, 1895, стр. 27.

ջնջում²⁶։ Այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության պատմության ընթացքում հայ ժողովրդի պարբերաբար կրկնվող կոտորածների դարավոր քաղաքականությունը XIX-ը վերջին տասնամյակում բարձրացվեց պետական մակարդակի։ 1890-ական թվականների սկզբներից սուլթանական վարչակարգը ձեռնամուխ եղավ այդ քաղաքականության կենսագործմանը։ Սկզբում հայկական կոտորածները կրեցին տեղային բնույթ, ապա ընդգրկեցին ամբողջ Արևմտահայաստանն ու կայսրության տարածքը։ Թուրքական այս ոճրագործությանը զոհ գնացին մոտ 300000 հայեր²⁷, մույնքան էլ բռնեցին գաղթի ճամփան, որից մոտ 100000-ը՝ դեպի Ռուսաստան։

Անշուշտ, նորեկների իր բաժինը ստացել է նաև մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառը, սակայն XIX դարավերջի վիճակագրական ժողովածուները այդ մասին ուղղակի լույս են։ 1897թ. անցկացված Համառոտաստանյան առաջին մարդահամարը, որ կոչված էր սպառիչ տեղեկություններ հաղորդելու կայսրության ազգաբնակչության տեղաբաշխման, քանակի, էթնոկրոնական վիճակի, զբաղմունքի, գրագիտության մակարդակի, ինչպես նաև բնիկ և նորեկ (այդ թվում նաև ժամանակավոր) ազգաբնակչության թվային հարաբերակցության մասին, կազմակերպվել ու անցկացվել է բազմաթիվ թերացումներով։ Օրինակ՝ գյուղական բնակավայրերը՝ որպես առանձին վարչամիավորներ, մարդահամարի նյութերում ներկայացված չեն։ Վիճակագիրներն ուղղակիորեն չբացնել են նաև համիդյան կոտորածներից մազապուրծ բազմահազար գաղթականության թվաքանակի և Անդրկովկասի ու մասնավորապես Երևանի նահանգի տարածքում տեղաբաշխման հարցը։ Այնուամենայնիվ ժողովածուի՝ Երևանի նահանգին վերաբերող հատվածի վիճակագրական նյութերի մեր կողմից անցկացված մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը որոշ արդյունքներ տվեց։ Այսպես, համաձայն մարդահամարի «Բնակչության տեղաբաշխումն ըստ խավերի և ծննդավայրերի» բաժնի՝ 1897թ. դրությամբ Ալեքսանդրապոլի գավառում ապրում էր ծնունդով արտասահմանցի մոտ 793 ընտանիք (1 ընտանիքը 5 մարդ հաշվով) կամ 3968 մարդ²⁸։ Նույն մարդահամարի «Ոչ բնիկ ազգաբնակչության տեղաբաշխումն ըստ ծննդավայրերի» բաժնի համաձայն՝ սրանցից 684 ընտանիքը (3421 մարդ) ծնվել էր Թուրքիայում, իսկ հետո տարրեր պատճառներով ընդունել ռուսական հպատակություն։ Սրանցից 538 ընտանիքը (2692 մարդ) հաստատվել էր Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, իսկ մնացած 146 ընտանիքը (729 մարդ)՝ գավառի գյուղերում²⁹։ Ցավոք, սկզբնաղբյուրը նորեկների մասին այլ տեղեկություններ՝ մասնավորապես՝ էթնոկրոնական բնույթի, չի հայտնում։

Արևմտահայության արդուիամիդյան «զուլումը» շարունակվեց նաև XX-ը առաջին տասնամյակին, շարունակվեց նաև հայության զանգվածային արտագաղթը Արևմտյան Հայաստանից և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից։ Կոտորածների

²⁶ Արևմտահայության կոտորածները կազմակերպելու համար քրդերից ստեղծված հեծելազնդերը սուլթանի անունով կոչվեցին համիդին։ Համաձայն 1892թ. դեկտեմբերին քրիտանական զինվորական կցորդի Լոնդոն ներկայացրած զեկուցագրի՝ մեկ տարվա ընթացքում սուլթանական կառավարության կողմից ստեղծվել էր մնամատիպ 33 գումր, յուրաքանչյուրը բաղկացած 500 հեծյալից, ևս 13 գումր գտնվում էր կազմավորման փուլում (Մանրամասն տե՛ս Sarkissian A., *Studies in Diplomatic History in Honour of G. P. Gooch*, New York, 1961, p. 59.):

²⁷ Ի դեպ, 1894-1896թթ. արդուիամիդյան կոտորածների զոհերի թվաքանակը վերջնականապես ճշտված չէ, և ճշված 300000-ը կարելի է միայն նկատագույնը համարել։ Օրինակ՝ ըստ Ֆրանսիացի Վիկտոր Բերարի հաշվումների, այն կազմում է 500000 մարդ (Մանրամասն տե՛ս *Братская помощь пострадавшим в Турции армянам*, М., 1898, стр XXIII, LVII):

²⁸ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. LXXI Эриванская губерния, издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних Дел, под редакцией Н. А. Тройницкого, СПб, 1905, стр. 24.*

²⁹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи...*, стр. 28.

ու թմնի մահմեդականացման քաղաքականությունը 1902-1910թթ. ընթացքում հինգ աստանձին խմբերով Ալեքսանդրապոլի գավառ բերեց փախստականների ևս 698 ընտանիքներ (3487 մարդ): Նորիկների ամենամեծ խմբաքանակը գրանցվեց 1902թ.՝ 568 ընտանիք (2872 մարդ), որից 406-ը (2030 մարդ) հաստատվեց Ալեքսանդրապոլում³⁰, ընտանիք (2872 մարդ), որից 406-ը (2030 մարդ) հաստատվեց Ալեքսանդրապոլում³⁰, իսկ 162-ը (842 մարդ)՝ գավառի 50 գյուղերում³¹: Մնացած 130 ընտանիքները (615 մարդ) ռուս-թուրքական սահմանն անցան ու Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվեցին 1903-1910թթ. ընթացքում. 93 ընտանիքը (397 մարդ)՝ գավառակենտրոնում, իսկ 37-ը (218 մարդ)՝ գավառի 23 գյուղերում³²:

Ամփոփելով XIXդ. երկրորդ կեսին և XX դարասկզբին արևմտահայության պարբերաբար կրկնվող վերաբնակեցումների, Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային հատվածի բնակչության էթնոկրոնական պատկերի վրա այս տեղաշարժերի թողած ազդեցության, ինչպես նաև արևմտահայության ներհույսի և դրա մասշտաբների հաշվարկի, ընդհանուր առմամբ, Երևանի մարզի վեց տասնամյակների ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից երկու որակապես տարբեր փուլերով (բաժանումը պայմանական է և կատարվել է մեր կողմից-Ա.Հ.) այժմյան Շիրակի և Լոռու մարզերի տարածքներ տեղափոխվեցին ավելի քան 1875 ընտանիքներ:

Առաջին փուլում, որ ընդգրկեց XIXդ. 50-80-ական թվականները, ցարական կառավարության ընդգծված գաղութատիրական քաղաքականության պայմաններում, երբ Արևելյան Հայաստանի տնտեսական վերակենդանացումը բացառապես կապվում էր այստեղ ռուս էթնիկ տարրի վերաբնակեցման հետ, ռուս-թուրքական սահմանն անցան և Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվեցին ընդամենը 493 ընտանիքներ (2885 մարդ), որից 419-ը (85%)՝ հայեր: Իրենց ավելի քան համեստ թվաքանակի պատճառով վերաբնակիչներն այս փուլում գավառի ժողովրդագրական պատկերի վրա որևէ էական ազդեցություն ունենալ չկարողացան: Ըստ «Ընտանեկան ցուցակագրման» հաղորդած վիճակագրական տեղեկությունների՝ գերազանցապես շնորհիվ բնական վերարտադրության (նշված ժամանակահատվածում խիստ փոքր թիվ կազմեցին նաև կայսրության այլ մահամզներից գավառ տեղափոխվածները՝ ընդամենը 294 ընտանիք)³³, գավառի բնակչության թիվը 1886թ. կազմեց 15888 ընտանիք (130346 մարդ)³⁴, ինչը գերազանցում էր 1860թ. ցուցանիշը (10134 ընտանիք) 5754 ընտանիքով (53179 մարդ): Վերաբնակիչները էական ազդեցություն չունեցան նաև գավառի էթնոկրոնական պատկերի վրա: Ինչպես XIX դարակեսին, այնպես էլ դարավերջին Ալեք-

³⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 год, под редакцией секретаря Эриванского губернского статистического комитета, правителя канцелярии губернатора А. И. Марченко, издание Эриванского губернского статистического комитета, Эривань, 1903, отд. III, стр. 44-45.

³¹ 1902թ. ընթացքում արևմտահայերի ընդունման և Ալեքսանդրապոլի գավառում տեղավորման ժամանակ տեղի ունեցան նաև արտառոց դեպքեր: Օրինակ՝ փետրվարի 5-ից Ղզըլբիլիսայում հաստատված Բաղդասար Մանուկյանի ընտանիքը մարտի 27-ի երդման արարողության ժամանակ հրաժարվեց ընդունել ռուսական քաղաքացիություն, հավանաբար մտածելով, թե մոտ ապագայում կկարողանա վերադառնալ իր նախկին բնակության վայրը: (Մանրամասն տե՛ս Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ աշխատասիրությանը Ա. Հայրապետյանի, Եր., 2011, էջ 199-200):

³² ՀԱԱ, ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 609, ք. 1-653:

³³ Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում..., էջ 82-83, 121-124, 151-152:

³⁴ ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 241, ք. 1-1668, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 26, ք. 56-75:

սանդրապուլի գավառը՝ 91.6% հայ ազգաբնակչությամբ, շարունակում էր մնալ ամենահայեցիկն ու միատարր մամրողջ Անդրկովկասում³⁵:

Ալեքսանդրապուլի գավառի տարածքում արևմտահայության վերաբնակեցման երկրորդ փուլը սկսվեց XIXդ. 90-ական թվականների սկզբներից և որոշ ընդմիջումներով շարունակվեց մինչև 1910թ.: Երկու ոչ լրիվ տասնամյակների ընթացքում, հակառակ ցարական իշխանությունների կամքին ու ծրագրերին, Արևմտյան Հայաստանից և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից փախսան և այստեղ հաստատվեցին 1382 ընտանիքներ (6908 մարդ): Չնայած նախորդի համեմատ ունեցած ավելի մեծ ծավալներին, այս անգամ ևս արևմտահայությունը էական ազդեցություն գավառի ժողովրդագրական պատկերի վրա չունեցավ: Համաձայն Երևանի նահանգային վիճակագրական կոմիտեի հաղորդած տվյալների՝ 1906թ. դրությամբ Ալեքսանդրապուլի գավառն ուներ արդեն 25230 ընտանիք (186934 մարդ)³⁶, ինչը գերազանցում էր 1886թ. ձուցանիշը 9342 ընտանիքով (56588 մարդ): Լուրջ փոփոխություններ չնկատվեցին նաև էթնոկրոնական պատկերի մեջ³⁷: XX դարասկզբին ևս գավառի ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայերն էին՝ 92.5%:

Ելնելով վերոբերյալ վիճակագրական տվյալներից՝ կարելի է նշել հետևյալը. 1852-1910թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապուլի գավառի բնակչության թիվն աճել է 4.8 անգամ կամ 147980 մարդով (17423 ընտանիք)՝ 1852թ. գրանցված 38954-ից 1906թ. հասնելով 186934-ի: Եվ բնակչության թվի աճը տեղի է ունեցել գերազանցապես շնորհիվ բնական վերաբուսադրության (80/20 տոկոսային հարաբերակցությամբ)³⁸:

*1852-1910թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապուլ քաղաք
և համանուն գավառ վերաբնակվածներ*

ուր եմ եկել	եթ	ընտ.	ար	իգ	ընդ.	%
Ալեքսանդրապուլ քաղաք	1852-1860թթ.	116	385	312	697	13.1
Ալեքսանդրապուլի գավառ		132	469	403	872	
Ալեքսանդրապուլ քաղաք	1863-1873թթ.	108	266	234	500	9.7
Ալեքսանդրապուլի գավառ		76	246	212	458	
Ալեքսանդրապուլ քաղաք	1873-1886թթ.	9	19	14	33	3.3
Ալեքսանդրապուլի գավառ		52	163	162	325	
Ալեքսանդրապուլ քաղաք	1886-1897թթ.	538	1955	737	2692	36.4
Ալեքսանդրապուլի գավառ		146	437	292	729	
Ալեքսանդրապուլ քաղաք	1902թ.	406	1121	909	2030	30.3
Ալեքսանդրապուլի գավառ		162	460	382	842	
Ալեքսանդրապուլ քաղաք	1903-1904թթ.	65	154	145	299	4.5
Ալեքսանդրապուլի գավառ		19	70	58	128	

³⁵ Данные о пространстве и населении Закавказья, Кавказский Календарь на 1896 год, отд. III, Тифлис, 1895, стр. 32-33.

³⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, под редакцией секретаря Эриванского губернского статистического комитета, Члена Губернского по поселянским делам присутствия В.В. Василева, издание Эриванского губернского статистического комитета, Эривань, 1908, отд. III, стр. 2-3, 8-9, 22-23, 46, 100-117.

³⁷ Եթե 1894-1897թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապուլի գավառ եկած 648 ընտանիքների էթնոկրոնական վիճակի մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, որևէ տեղեկություն չունենք և միայն ենթադրում ենք, որ հանգամանքներից ելնելով պիտի գերազանցապես հայեր լինեն, ապա հաջորդ փուլում՝ 1902-1910թթ. եկած 698 ընտանիքի մասին գիտենք հետևյալը՝ բացառությամբ հունական 1 ընտանիքի (2 մարդ), մնացածները առաքելական հայեր էին:

³⁸ XIXդ. երկրորդ կեսին և XX դարասկզբին Ալեքսանդրապուլի գավառում ընթացող ժողովրդագրական գործընթացների մասին մամրամասն տե՛ս «Ալեքսանդրապուլի գավառը վիճակագրական նյութերում...», էջ 69-223:

Ալիքաւնդրաւալի քաղաք	1906թ.	—	—	—	—	0.7
Ալիքաւնդրաւալի գաւառ		13	35	23	58	
Ալիքաւնդրաւալի քաղաք	1907թ.	22	39	34	73	1.4
Ալիքաւնդրաւալի գաւառ		5	18	14	32	
Ալիքաւնդրաւալի քաղաք	1910թ.	6	18	7	25	0.6
Ալիքաւնդրաւալի գաւառ		—	—	—	—	
ԸՆԴՀԱՆՈՒՆ		1875	5855	3938	9793	100

ВОПРОС ПЕРЕДВИЖЕНИЯ ЗАПАДНЫХ АРМЯН В КОНТЕКСТЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX И НАЧАЛА XX ВЕКОВ

(на примере Александропольского уезда)

Резюме

А. Айрапетян

Начавшееся в начале XIXв. переселение западных армян в северные районы Восточной Армении продолжилось во второй половине XIXв. и в начале XXв.. Несмотря на препятствия, учиненные российским правительством, на этот раз в Александропольский уезд эмигрировало 1875 семей.

Однако из-за скромных цифровых показателей, переселенцы на этот раз не оказали существенного влияния на демографическую картину. В течении 1852-1910гг. население Александропольского уезда возросло в 4.8 раза: от зарегистрированных 38954 человек в 1906г. достигая до 186934, увеличение численности населения происходило преимущественно за счет естественного роста.